

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Σολωμού λέξεις

Λίνος Πολίτης

doi: [10.12681/er.9397](https://doi.org/10.12681/er.9397)

Copyright © 2016, Λίνος Πολίτης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Πολίτης Λ. (2016). Σολωμού λέξεις. *The Gleaner*, 11, 217-226. <https://doi.org/10.12681/er.9397>

ΣΟΛΩΜΟΥ ΛΕΞΕΙΣ

1) σύνορα

Στὴν ὁδὴ στὸν Μπάιρον, στρ. 16 - 17, ὁ Σολωμὸς βάζει στὸ στόμα τοῦ Ἄγγλου ποιητῆ τὰ ἀκόλουθα λόγια:

«Κάθε γῆ», παραπονεῖται, [ὁ Μπάιρον]
ἐσπλαβώθηκε — εἶναι μιά,
ὅπου ὁ ἄνθρωπος τιμῆται,
ἀπὸ δώθενε μακριά,

τὴν ὁποία χτυπάει τὸ κύμα
σύνορα τ' Ἀτλαντικό» κτλ.,

ἐννοώντας τὴν Ἀμερικὴ (τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες), ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴ σημείωση 4 τοῦ ἴδιου τοῦ Σολωμοῦ, «ὁ Λόρδ Μπάιρον εἶχε γνώμη νὰ περάσει», καὶ μάλιστα λίγο πρὶν ξεσπάσει ἡ ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση (βλ. στρ. 19). Ἡ Ἀμερικὴ ὀρίζεται στοὺς σολωμικοὺς στίχους ὡς μιὰ χώρα «μακριὰ ἀπὸ ἐδῶ (τὴν Ἀγγλία), τὴν ὁποία ὅμως χτυπάει «σύνορα» τὸ κύμα τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὠκεανοῦ». Ἀλλὰ τί θὰ πεῖ σύνορα; Ἡ λέξις ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ πληθυντικὸς τοῦ οὐσιαστικοῦ τὸ σύνορο, ἀλλὰ εἶναι ἡ χρησιμοποιημένη ὡς ἐπίρρημα. Τὸ λεξικὸ Δημητράκου (τὸ μόνον ποῦ ἔχει τὴ λέξις) δίνει τὸ ἐρμῆνευμα: «ἐπίρρ. δημ.: μέχρι, ἕως τῶν συνόρων, τῶν ὁρίων», μὲ μόνη παραπομπή στὸ στίχο τῆς ὁδῆς στὸν Μπάιρον. Ποῦ θὰ τὸν ἐννοεῖ, ἐπομένως: «τὴν ὁποία χτυπᾷ τὸ κύμα τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὡς τὰ σύνορα». Ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἐρμηνεία εἶναι, θαρρῶ, βεβιασμένη.

Ἦδη στὴν ἔκδοση τῶν «Ἀπάντων»¹ (τόμ. 2, Παράρτ., Λεξιλόγιον, σ. 170) εἶχα δώσει τὸ ἐρμῆνευμα: «ἐπίρρ.: μᾶλλον ἐσφαλμένη γραφὴ ἀντὶ σύνορα» (τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύεται παρακάτω: «κατὰ τὴν ἴδια στιγ-

1. Χρησιμοποιοῦ τὴ βραχυγραφία Ἄπ. γιὰ τοὺς τρεῖς τόμους τῶν Ἀπάντων, Ἐπιμέλεια - Σημειώσεις Ἀ. Πολίτη, Ἰακρός, 1948 - 1960. Ἐπί-

σης τὴ βραχυγραφία ΑΕ γιὰ τὸ Δ. Σολωμοῦ Ἀποτόγραφα Ἔργα, τόμ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1964.

μή, τὴν ἴδια ὥρα, συγχρόνως, συνάμα). Δηλαδή: ὑπάρχει μιὰ χώρα (ἢ Ἀμερική), ποὺ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ ἐδῶ, τὴ χτυπάει ὅμως τὴν ἴδια στιγμή τὸ κύμα τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὠκεανοῦ (δὲν εἶναι δηλ. καὶ τόσο μακριά, ἀφοῦ τὸ ἴδιο αὐτὸ κύμα χτυπάει ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὴν Ἀγγλία). Τὸ νόημα εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικό, καὶ τὸ ἐπίρρημα *σύνωρα* ἀρκετὰ συνηθισμένο. Τὸ Λεξικὸ Δημητράκου δίνει τὴν ἐρμηνεία (ἐγκαίρως, ἐπικαίρως, σύγκαιρα || συγχρόνως· 2) νεωστί, προσφάτως, τελευταῖα). Καὶ τῆς Πρωίας: (νεωστί, προσφάτως || κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμήν, συγχρόνως). Ὁ Σολωμός, μὲ τὴ φωνητικὴ ὀρθογραφία ποὺ χρησιμοποιοῦσε, θὰ εἶχε γράψει βέβαια *σίνωρα* ἢ *σύνωρα* (συχνὰ ἐναλλάσσει τὸ γιῶτα καὶ τὸ ὕψιλον), καὶ ὁ ἀντιγραφεὺς ἀντέγραψε ὅπως τὸ εἶδε, χωρὶς νὰ πάει τὸ μυαλό του στὸ λιγότερο συνηθισμένο *σύνωρα*, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὸ *σύνωρα* (μὲ ὄμικρον) πέρασε σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις.

Γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Μπαίρον δὲν ἔχουμε χειρόγραφο αὐτόγραφο τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ μόνον ἀντίγραφα, τρία τετράδια γραμμένα σὲ διάφορες ἐποχὲς μὲ τὸ χέρι, ὅπως ἐξακριβώθηκε, τοῦ φίλου του Γεωργίου Δε Ρώσσης, τὰ Ζακύνθου ἀρ. 10, ἀρ. 20, καὶ Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Φ. 92². Τὰ ἀντίγραφα τὰ ἔχει ἐπιθεωρήσει ὁ Σολωμός καὶ ἔχει ἐπιφέρει πολ- λὰ προσθήκας καὶ διορθώσεις· στὸ ἐπίμαχο σημεῖο³ ὡστόσο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐπέμβαση, καὶ ὁ στίχος εἶναι γραμμένος, μὲ τὴν ἱστορικὴ ὀρθογραφία: *Σύνωρα τ' Ἀτλαντικό*. Ὑπάρχει ὅμως, καὶ στὰ τρία χειρόγραφα⁴, ἰταλικὴ μετάφραση (ἔχι ἰταλικὸ σχεδιάγραμμα) ὅλου τοῦ ποιήματος, γιὰ τὴν ὁποία, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ σχετικὸ γράμμα τοῦ Σολωμοῦ⁵, δούλεψαν μαζὶ ὁ Δε Ρώσσης καὶ ὁ Σολωμός. Ἰδοῦ πῶς μεταφράζονται οἱ δύο στροφές (ὅμοια σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα): *Ogni terra (egli si duole) è fatta schiava — ve n'è una ove l'uomo s'onora abitando, di quà lontana, || la quale è percossa ne' suoi confini dall'onda atlantica* [τὴ χτυπάει στὰ σύνορά της τὸ ἀτλαντικὸ κύμα]. Ὁ μεταφραστὴς δηλαδή (ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἀντιγραφέα) διάβασε καὶ κατὰλαβε τὸ *σύνωρα* (μὲ ὄμικρον) μὲ τὴν ἔννοια

2. *AE* 133 - 250. Τὸν γραφέα ἐξακρίβωσε ὁ L. Coutelle, «Ὁ Ἐρανιστὴς» 5 (1967) 11 - 16, διορθώνοντας τὴ δική μου παλαιότερη ἀπόδοση στὰ *AE* στὸν Λοδοβίκο Στράνη.

3. *AE* 142 καὶ 212.

4. Κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρουν τὰ δύο,

Ζακύνθου 10 καὶ E.B.E., τὰ ὁποῖα ἐπιθεώρησε ὁ Σολωμός.

5. Δημοσιευμένο ἀπὸ ἐμένα στὴν «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση» 4 (1949) 169, ἀρ. 4, βλ. καὶ Ὁ Σολωμός *στὰ γράμματά του*, σ. 24. Πρβ. καὶ Coutelle, *ὁ.π.*, σ. 15 - 16.

τοῦ «ὄρια» καὶ μετέφρασε «στὰ σύνορά της». Πῆρε ἄραγε τὴ λέξη ὡς οὐσιαστικὸ (τὰ σύνορα) ἢ ὡς ἐπίρρημα; Ἐἴτε ἔτσι εἴτε ἄλλιῶς, ἡ ἐρμηνεία του δὲν εἶναι σωστὴ καὶ δὲν ἔχει καὶ κανένα νόημα. Δὲν ὑπάρχει ὅμως στὸ σημεῖο αὐτὸ καμιά ἐπέμβαση ἢ διόρθωση τοῦ Σολωμοῦ.

Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν μπορεῖ ὥστόσο νὰ ἀνατρέψει, νομίζω, τὴ δική μας ἀνάγνωση *σύννορα*. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ἔκαμε μὲ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ὁ Σολωμὸς φαίνεται πὼς δὲν προχώρησε σὲ συστηματικὸ ἔλεγχο τῆς ἰταλικῆς μετάφρασης. Ὅπου ὑπάρχουν διαγραφὰς καὶ διορθώσεις, αὐτὲς βρίσκονται ἀποκλειστικὰ σὲ στροφές ποῦ ὁ Σολωμὸς τοὺς εἶχε δώσει στὰ ἑλληνικὰ καινούργια μορφή καὶ οἱ διορθώσεις του προσαρμόζουν τὴ μετάφραση στὸ νέο κείμενο. Στὸ δεύτερο ἄλλωστε, νεώτερο χειρόγραφο, τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, ποῦ τὸ ἐπεξεργάζεται καὶ πάλι ἐξαντλητικὰ ὁ Σολωμὸς, ἔχει σημειώσει ὀρισμένες παρατηρήσεις ποῦ φανερώνουν πὼς ὅλο αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν τὸν ἱκανοποιούσε καὶ πὼς ἤθελε νὰ τὸ ξαναπλάσει: *Ξαναπλάσε τῆς Ἀμερικῆς τὴ μορφή, Κοίτα, E interrompi perché così è prosa. Massa rilevata le forte sopra l'America ove voleva andare, e a cui preferì poi la Grecia*⁶.

2) *ζαλεύω*

Στὸν «Κρητικόν», ἀπ. 22, ἀφοῦ χάθηκε ἡ μορφή τῆς Φεγγαροντυμένης, ὁ Κρητικὸς διηγεῖται τί τοῦ συμβαίνει («ἀπὸ κείνη τὴ στιγμή»): ὁ πόλεμος δὲν τοῦ εἶναι πιά χαρά, ἀπλώνει τὸ χέρι του ψωμοζητώντας,

*κι ὅταν χορτάτα δυστοχιά τὰ μάτια μου ζαλεύουν,
ἀργά, κι ὄνειράτα σκληρὰ τὴν ξαναζωντανεύουν,
ξυπνῶ φρενίτης κτλ.*

Τί θὰ πεῖ *ζαλεύω*; Τὰ Λεξικά δὲν μᾶς πολυβοηθοῦν. Τοῦ Δημητράκου ἀποθησαυρίζει τὴ λέξη καὶ τῆς δίνει δύο ἐρμηνεῖες: 1) φέρω *ζάλην*, *ζαλίζω* (μὲ παραπομπὴ στὸ στίχο τοῦ «Κρητικοῦ»), καὶ 2) *σκληύω*, *σκιρτῶ* (μὲ παραπομπὴ στὸν Γρυπάρη)⁷. Τῆς Πρωίας παρέχει μόνον ἓνα ἐρμηνεῖμα: «(ρ. ἀμετβ.) *ζαλίζομαι*», *χωρὶς παραπομπή*. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Μεγ. Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία: «*ζαλίζομαι*, *σκοτοδινιῶ*», *παραπέμποντας* σὲ «ἄσμα» (1), δηλαδὴ στὸ στίχο τοῦ «Κρητικοῦ», καὶ προσθέτοντας «*ἀλέξις σπανιωτάτη*». Ἀντίθετα ὁ Βλαστός (Συνών.

6. *AE* 212, βλ. καὶ Ἔπ. 1, 342.

7. Καὶ ὁ Στρυμόν χαμοσπορὸς στὰ

πόδια τῆς *ζαλεύει* (ἀπὸ τὸ γνωστὸ σονέτο του «Ροδόπη»).

Συγγεν. σ. 232) αναφέρει το ρήμα ως συνώνυμο του φορτώνω: «ζαλώνω, ζαλέβω, ζαλιγκώνω». Στο αρχείο του Λεξικού της Ἀκαδημίας ἡ λέξις δὲν ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, καὶ τὰ μόνα λήμματα πού ὑπάρχουν εἶναι οἱ στίχοι τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Γρυπάρη, καθὼς καὶ παραπομπὴ στὸ λήμμα («ἀποζαλεύω»), τὸ ὁποῖο (στὸ δημοσιευμένο τμήμα τοῦ Λεξικοῦ) ἐρμηνεύεται: «ἀναπαύομαι, ἡσυχάζω». Τέλος, στὸ γλωσσάριο τῶν «Ἀπάντων»⁸ ἔχω δώσει τὴν ἐρμηνεία «κινουῦμαι ἀργὰ σὰν ἴσκιος, καὶ μτφ. : πέφτω σὲ βύθος [;]» — ἐρμηνεία, πού, ὅπως δείχνει καὶ τὸ ἐρωτηματικόν, δὲν μοῦ φαινόταν ἱκανοποιητικὴ. Τὰ περισσότερα δηλαδὴ ἐρμηνεύματα συσχετίζονται τὴ λέξις εἴτε μὲ τὴ ζάλη εἴτε μὲ τὸ σαλεύω, καὶ μόνο ὁ Βλαστός μὲ τὸ ζαλώνω (φορτώνω). Καμιά ὥστόσο ἀπὸ τίς ἐρμηνεῖες αὐτὲς δὲ δίνει ἱκανοποιητικὸ νόημα στὸ στίχο τοῦ Σολωμοῦ πού μᾶς ἐνδιαφέρει.

Τὴ σπανιότατη λέξις, μετὰ τὸ Σολωμό, δὲν τὴν ἔχει χρησιμοποιήσῃ μόνο ὁ Γρυπάρης, ἀλλὰ καὶ ἓνας ἄλλος ποιητής, ὁ Καλύμνιος Γιάννης Κλ. Ζερβός, καὶ μάλιστα, ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω⁹, ὄχι λιγότερο ἀπὸ ἑξὶ φορές:

ζαλεύει μέσα στὴν καρδιὰ σὰν σκοτεινὸ ἕνα πνεῦμα
(Τρίπτυχο ζωῆς, σ. 31)

καὶ τὴν ψυχὴ σὲ ὄνειρον νὰ ζαλεύει / δρόμο
(Ρυθμοὶ ζωῆς, σ. 781)

πῶς τ' ἀεράκι τῆς νυχτὸς τὴ φλόγα ἀνασαλεύει
τῆς φθινοπωρινῆς ἐλιᾶς, μὲ ὅμοιον ἠχὸ ζαλεύει,
Ἄλαφροῦσκιωτε καλέ, στὸ σωθικὸ ἢ φωνὴ σου
(αὐτ. σ. 100)

μέσα ἢ ψυχὴ βαργόμησε, μαύρη ζαλεύει
(Ὁ νεκρὸς ἀδερφός, σ. 22)

μὰ στὰ βάθη ζαλεύει αἰώνιο βράδυ
(Παρ. ἀντίφ. σ. 74)

σὲ κόχη ἐκκλησιᾶς, πού στοὺς θόλους ζαλεύει σκοταδερὸ χάος
(Ζωὴ νησ., σ. 93)

Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Ζερβὸς χρησιμοποιεῖ τὴ λέξις μὲ τὴ σημασία

8. Τόμ. 2, Παράρτημα, σ. 153.

9. Ἀπὸ λήμματα πού εἶχα συγκεντρώσει γιὰ ἕνα Λεξικὸ (γλωσσάριο) τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας πού σχεδίαζα καὶ πού εἶναι κατατεθει-

μένα σήμερα στὸ Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

του «ἀργοσκληύω, κινούμαι ἀργά σάν ἴσκιος», σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ κάτι σκοτεινὸ (νύχτα, ὄνειρο, χάος κτλ.). Ἐὰν θυμοῦμαι μάλιστα καλὰ, τὴν ἐρμηνεία ποὺ ἔδωσα στὸ Γλωσσάριο τῶν «Ἀπάντων» μᾶς τὴν εἶχε δώσει, ἀπαντώντας σὲ σχετικὸ ἐρώτημα τοῦ Γ. Ν. Πολίτη, ὁ ἴδιος ὁ Ζερβός. Ἦταν ποιητὴς ποὺ ἤξερε καλὰ τὴ λαϊκὴ γλῶσσα καὶ ἀντλοῦσε ἀπευθείας ἀπ' αὐτὴν. Ἦταν ὅμως καὶ ποιητὴς λόγιος καὶ δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπόψια νὰ πῆραν, καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Γρυπάρης, τὴ λέξη ἀπὸ τὸ Σολωμὸ καὶ νὰ τῆς ἔδωσαν τὴν ἔννοια ποὺ πιστεύουν ὅτι ἔχει. Τὴν ὑπόψια αὐτὴ ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ δὲν ὑπάρχει, ὅπως εἶπαμε, ἀποθησαυρισμένη ἀπὸ κανένα ἄλλο κείμενο ἢ ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση ἢ λέξη ζαλεύω. Ἀπὸ συμπληρωματικὲς πληροφορίες ποὺ ζήτησα¹⁰, ἡ λέξη εἶναι ἄγνωστη στὴν Κάλυμνο (πατρίδα τοῦ Γιάννη Κλ. Ζερβοῦ) καὶ γενικὰ στὰ Δωδεκάνησα.

Ἐνας ἄλλος δρόμος γιὰ νὰ διαπιστώσουμε πῶς ἀκριβῶς ἐνοοῦσε τὴ λέξη ὁ Σολωμὸς εἶναι ἡ ἔρευνα τῶν αὐτογράφων, εἰδικὰ τοῦ τετραδίου ποὺ περιέχει τὸν «Κρητικόν»¹¹. Τὸ ποίημα τὸ ἔχει δουλέψει ἐξαντλητικὰ ὁ Σολωμὸς· στὸ αὐτόγραφο τετράδιο βρίσκουμε τίς διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες καὶ πολλοὺς στίχους διορθωμένους καὶ ξαναγραμμένους πολλὰς φορὲς¹². Δυστυχῶς ὁ στίχος ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, στὴ διατύπωση ποὺ τὸν ξέρουμε, ἀπαντᾷ ὅμως μία καὶ μοναδικὴ φορὰ (AE 371 A 5). Μεταγράφω στὴ συνηθισμένη ὀρθογραφία:

*κι ὅταν χορτάτα δυστυχιὰ τὰ μάτια μου ζαλεύουν
ἀργά, κι ὄνειράτα σκληρὰ τὴν ξαναζωντανεύουν.*

Σὲ δύο διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες παρακάτω οἱ στίχοι παίρνουν ἄλλη μορφή, χωρὶς νὰ χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα ζαλεύω:

*ὁπότε νύχτα ἀργὰ πολὺ, τὰ βάσανα ὁ λογισμὸς μου
κι ὕπνος σκληρὸς πλιὰ ζωντανὰ τὰ ξαναφέρει ὀμπρὸς μου*
(A.E. 374 A 31 - 32)

10. Ἀπὸ τὸν συνάδελφο κ. Ἄν. Καραναστάση, συντάκτη τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ καὶ Δωδεκανήσιον τὸν ἴδιον, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

11. Ζακύνθου ἀρ. 11: AE 354 - 380.

12. Βλ. καὶ Α. Πολίτη, Ἡ δομὴ τοῦ Κρητικοῦ, «Κερκυραϊκὰ Χρονικά» 15 (1970) 181 - 188 (= Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας, Δεύτερη σειρά, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 86 - 98).

κι όποτε νύχτα άργά πολύ τὰ . . . ό λογισμός μου
καί ό ύπνος ό σκληρός τὰ ξαναφέρνει όμπρός μου

(AE 379 A 5-6).

Ό Σολωμός, ξέρουμε, κάνει πολύ συχνά γραφικά σφάλματα (lapsus calami)¹³. Ένα από τὰ πιό συνηθισμένα είναι ή σύγχυση ανάμεσα στο σ και τó ζ (ίσως και από τήν αρχαιότερη ιταλική γραφή, όπου τó s γράφεται σάν έλληνικό ζήτα). Τά παραδείγματα είναι άπειρα: σημειώνω μερικά: AE 289, 11 Ζάλπιγγα, 333 B 4 παρομιαζι (= παρόμοιαση), 335 B 29 εσταματιζαν (= έσταματήσαν), 363 A 20 και 368 B 2 ζοζετε (= σόζεται), 366 A 5 και 370 B 5 αναγαλιαζαν (= αναγαλιάσαν), 37 B 25 εζαστιζε (= έσάστισε) κ.ά.π. Μάλιστα στο 260 A 5 είχε γράψει πρώτα «επέζανε»¹⁴, πού τó διορθώνει ό ίδιος σε «επέσανε». Υπάρχει και ή αντίστροφη σύγχυση: 341,24 σεστι (= ζέστη), 407, 9 ισιχασι (= ήσυχάζει). Μπορεί λοιπόν και έδω (στή μοναδική περίπτωση όπου χρησιμοποιεί τó ρήμα ό Σολωμός) νά έχουμε νά κάμουμε με ανάλογο γραφικό σφάλμα: ζαλεύουν, αντί για σαλεύουν. Κι όταν χορτάτα δυστυχιά τού μάτια μου σαλεύουν. Τó ρήμα σαλεύω ως άμετάβατο έχει και τήν έννοια τού: «κλονίζομαι, ταλαντεύομαι, κινδυνεύω νά πέσω» (βλ. Λεξικά Δημητράκου, Πρωίας, πρβ. και τήν έκφραση «σάλεψε ό νοός του»).

Γιά πολύν καιρό είχα πιστέψει πώς έτσι λυνόταν τó πρόβλημα. Εισήγαγα μάλιστα τή γραφή «σαλεύουν» στή δεύτερη έκδοση τής «Ποιητικής Άνθολογίας» (τόμ. 5, σ. 41, πρβ. και σημείωση σ. 190). Ένόμιζα ακόμη πώς τó «σαλεύουν» αυτό πρέπει νά συναφθεϊ με τó «άργά» τού επόμενου στίχου: Κι όταν χορτάτα δυστυχιά τὰ μάτια μου σαλεύουν άργά, κι όνειράτα σκληρά τήν ξαναζωντανεύουν. Άλλά τó «άργά» έχει τή σημασία τού «άργά τή νύχτα», όπως στις άλλες δύο παραλλαγές (βλ. παραπάνω): όποτε νύχτα άργά πολύ, και δέν μπορεί νά συναφθεϊ με τὰ ζαλεύουν-σαλεύουν.

Όστόσο, αν ό στίχος στή διατύπωση πού τόν ξέρουμε άπαντá μόνο μιá φορά στο αυτόγραφο τετράδιο, σε προηγούμενες σελίδες υπάρχει ένα πρώτο σχέδιο τών στίχων, μαζί με ένα σχέδιασμα ιταλικό (AE 367 A 5-8), τó όποιο μπορεί νά μᾶς βοηθήσει νά βρούμε τήν άκριβή έννοια πού ήθελε νά δώσει στους στίχους ό Σολωμός: Spesso quando mi addormento coll'anima saturata delle mie disgrazie,

13. Βλ. και AE, τόμ. 2, σ. η'.

14. Όχι επέσανε, όπως κατά λάθος στά AE.

e i sogni crudeli me le fanno rivivere, ed odo i † . . . † perderla. (Συχνά όταν αποκοιμιέμαι με την ψυχή χορτάτη από τις δυστυχίες μου, και τὰ σκληρὰ ὄνειρα με κάνουν νὰ τις ξαναζῶ, και ἀκούω τούς [ἢ τὰ] . . . νὰ τὴ χάσω). Δυστυχῶς οἱ τελευταῖες λέξεις πρὶν ἀπὸ τὸ perderla εἶναι δυσανάγνωστες, τὸ σημεῖο ὅμως ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν ἐπίμαχο στίχο εἶναι τὸ προηγούμενο: «ὅταν αποκοιμιέμαι με τὴν ψυχή χορτάτη (saturata: κορεσμένη) ἀπὸ τις δυστυχίες μου». Τὸ: ἢ ψυχή χορτάτη ἀπὸ τις δυστυχίες μου ἀντιστοιχεῖ στὰ μάτια τὰ χορτάτα δυστυχιά, και τὸ ὅταν ζαλεύουν (τὰ μάτια μου) πρέπει ν' ἀντιστοιχεῖ στὸ: ὅταν αποκοιμιέμαι (ὅταν με παίρνει ὁ ὕπνος: quando mi addormento).

Τὰ πράγματα μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Σολωμὸς ἔγραψε ζαλεύουν (ὄχι σαλεύουν), τὴ λέξη ὥστόσο δὲν τὴ χρησιμοποίησε με τὴ σημασία τοῦ «σαλεύω» ἢ τοῦ «ζαλίζομαι» ποὺ δίνουν τὰ λεξικά. Τὸ ρῆμα πρέπει, νομίζω, νὰ συνδεθεῖ με τὸ ἀποζαλεύω (ποὺ αὐτὸ σίγουρα μαρτυρεῖται), καθὼς και με τὸ ζαλώνω - ζαλιά τοῦ Βλαστοῦ. Ἄν τὸ ἀποζαλεύω ἔχει τὴν ἀρνητικὴν σημασίαν ἀποθέτω τὸ φορτίο, ἐλευθερώνομαι ἀπὸ τὸ βάρος» και ὕστερα ἀναπαύομαι, ἡσυχάζω, ἀμεριμνῶ) (βλ. παραπάνω)¹⁵, τὸ ζαλεύω θὰ ἔχει τὴ θετικὴν τοῦ «φορτώνω» και τὴ μέσην τοῦ «φορτώνομαι, ἔχω βάρος». Και ὅταν χορτάτα δυστυχιά τὰ μάτια μου ζαλεύουν = βαραινουν, και ἔτσι βαριά καθὼς εἶναι, κλείνουν και με παίρνει ὁ ὕπνος: mi addormento.

3) τῆς φύσης τραγουδαίει

Στὸν «Κρητικὸν» πάλι, στὸ ἴδιο ἀπ. 22, παρακάτω, στὸ θαυμάσιο κομμάτι με τὸν ἠχὸ γλυκύτετον ἠχὸ (στ. 23 κ.έ.) ὁ ποιητὴς προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει ἀρνητικὰ τὴ φύση τοῦ ὑπερκόσμιου αὐτοῦ ἠχοῦ: Δὲν εἶναι κορασιᾶς φωνή . . ., δὲν εἶν' ἀηδόνι κρητικὸ . . ., δὲν εἶν' φιαμπόλι τὸ γλυκὸ . . . Λαλούμενο, πουλί, φωνή, δὲν εἶναι νὰ ταυριάζει. Τὸ πρῶτο μοτίβο, τῆς φωνῆς τῆς κορασιᾶς, στίς πρῶτες ἐπεξεργασίες τοῦ ποιήματος¹⁶ ἢ δὲν ἀναφέρεται καθόλου ἢ ἀναφέρεται με δύο μόνο στίχους (ἀκριβέστερα με ἐνάμιση):

Δὲν εἶναι κορασιᾶς φωνή . . .

ὅ,τι θολώνουν τὰ νερά στὸ πυκνὸ δάσος μόνη¹⁷.

15. Βλ. και Ἰστ. Λεξ. ἀποζάλημα : «ἀνάπαυσις, ἡσυχία».

16. Ἔχομε συνολικὰ ἔξι διαδο-

χικὲς συνθετικὰς ἐπεξεργασίες, βλ.

Πολίτη, Ἡ δομὴ τοῦ Κρητικοῦ, ὁ.π.

17. Βλ. ΑΕ 363 Α 3-4, και με ἐλά-

Ἡ πρώτη φορά πού ἔχουμε τοὺς στίχους στὴ μορφή πού μᾶς τοὺς παρέδωσε ὁ Πολυλάς (καὶ τέσσερις ἀντὶ γιὰ δύο) εἶναι στὴν τελικὴ (ἕκτη) ἐπεξεργασία (379 A 27 - 30):

*Δὲν εἶναι κορασιᾶς φωνὴ στὰ δάση πού φουντώνουν
καὶ βγαίνει¹⁸ τ' ἄστρο τοῦ βραδιοῦ καὶ τὰ νερὰ θολώνουν,
καὶ τὸν κρυφὸ τῆς ἔρωτα τῆς φύσης τραγουδάει,
τοῦ δέντρον καὶ τοῦ λουλουδιοῦ πού ἀνοίγει καὶ λυγáει.*

Τοὺς δύο τελευταίους στίχους τοὺς ἔχει διαγράψει ὁ Σολωμὸς καὶ ἔχει γράψει δίπλα «Βάλ' το ἀλλοῦ». Δὲν τὸ ἔβαλε ὅμως πουθενὰ ἀλλοῦ, καὶ ἔκαμε ἄριστα ὁ Πολυλάς πού μᾶς διέσωσε τοὺς ἔξοχους στίχους. Μόνο πού ἔκαμε μιὰ σιωπηρὴ διόρθωση· γιὰ τὸν προτελευταῖο στίχο ὁ Σολωμὸς ἔχει γράψει *τις φρισις*, φανερό γραφικὸ λάθος, πού ὁ Πολυλάς τὸ διόρθωσε *τῆς φύσης*.

Διόρθωσε ὅμως σωστά; Νομίζω ὄχι. Ὁ Σολωμὸς, εἶπαμε, συχνὰ κάνει λάθη γραφικὰ· δίπλα στὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ σ καὶ τὸ ζ πού εἶδαμε, ἄλλο λάθος, ἐπίσης πολὺ συνηθισμένο, εἶναι ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ φ καὶ τὸ β (σύγχυση πολὺ συνηθισμένη καὶ σήμερα στοὺς μαθητές, ἀλλὰ καὶ στὸν προφορικὸ λόγο). Ἀναφέρω μερικὰ τέτοια γραφικὰ λάθη: AE 172 A 45 φαθυ (= βάθη), 178 A 3 γυρεφυ (= γυρεύει), 180 A 19 φυζι (= βυζί), 370 A 33 ξαναπροφένι (= ξαναπροβαίνει), 377 A 15 φλαστυμια (= βλαστήμια). Ἡ καὶ ἀντίστροφα: 56 B 21 βιζοντα (= φυσώντας), 68, 27 βοβατε (= φοβᾶται). Τὰ παραδείγματα θὰ μπορούσαν εὐκόλα νὰ πολλαπλασιαστοῦν. Ἀναφέρω μόνο ἓνα ἀκόμα, ἀποφασιστικόν: 17 A 11 φρύσυ (= βρύση).

Γράφοντας λοιπὸν *φρισις* ὁ Σολωμὸς δὲν ἐννοοῦσε *φύσης*, ἀλλὰ *βρύσης*:

*καὶ τὸν κρυφὸ τῆς ἔρωτα τῆς βρύσης τραγουδάει,
τοῦ δέντρον καὶ τοῦ λουλουδιοῦ πού ἀνοίγει καὶ λυγáει.*

χιστες παραλλαγές: 367 A 24 - 25, 368 B 17 - 18, 371 A 24 - 25, 375 A 6 - 7. Τὴν πρώτη φορά ὁ ἐλλιπὴς πρῶτος στίχος συμπληρώνεται μὲ τὴν ἐπεξήγηση: «(Il primo amore)». Στὸ 369 A 1 - 2 δύο στίχοι ἀπομο-

νωμένοι ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους: Δὲν εἶναι κορασιᾶς φωνὴ ὅτι ἀνθοστολισμένη / ὅ,τι θολώσουν τὰ νερὰ στὸ πικρὸ δάσος μπαίνει.

18. Διορθωμένο ἀπὸ ἀρχικὸ κι ἐβγήκε.

Ὁ ποιητής δηλαδή δὲν ἀναφέρεται πρῶτα σὲ κάτι γενικὸ καὶ ἀφηρημένον (τῆς φύσης), γιὰ νὰ προχωρήσει ὕστερα σὲ δύο μερικὰ καὶ συγκεκριμένα (τοῦ δέντρου καὶ τοῦ λουλουδιοῦ), ἀλλὰ ἀναφέρεται εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν στὰ συγκεκριμένα· ἡ κορασιὰ δὲν τραγουδάει (δὲν ἐκφράζει) τὸν ἔρωτά της γενικὰ καὶ ἀφηρημένα στὴ «φύση», ἀλλὰ σὲ πράγματα χεροπιστὰ καὶ συγκεκριμένα τοῦ φυσικοῦ κόσμου (αὐτὰ στὰ ὁποῖα ἀπὸ τὴ φύση του ρέπει ὁ ποιητής): στὴ βρύση, στὸ δέντρο, στὸ λουλούδι. Ἡ σωστὴ ἀνάγνωση βούσης μᾶς ἐπιτρέπει, λοιπόν, καὶ μιὰν ἀκριβέστερη διεύθυνση στὴν ποιητικὴ τοῦ Σολωμοῦ.

4) ποὺ παίρνει τὴ λαλιά του

Στὸ ἴδιο κομμάτι τοῦ «Κρητικοῦ», ἀμέσως μετὰ τὸ μοτίβο τῆς φωνῆς τῆς κορασιᾶς ἀκολουθεῖ τὸ μοτίβο τοῦ κρητικοῦ ἀηδονιοῦ (στ. 29 - 32):

*Δὲν εἶν' ἀηδόνη κρητικὸ ποὺ παίρνει τὴ λαλιά του
σὲ ψηλοὺς βράχους καὶ ἄγριους ὅπ' ἔχει τὴ φωλιά του,
καὶ ἀντιβουίζει ὀλονυχτὶς ἀπὸ πολλὴ γλῶκἀδα
ἢ θάλασσα πολὺ μακριά, πολὺ μακριά ἢ πεδιάδα...*

Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι ἔχουν τὶς ἀκόλουθες μορφές στὶς διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες τοῦ ποιήματος:

- (1) *Δὲν εἶν' τ' ἀηδόνη τὰ γλῶκἀ ποὺ κίληδοῦν στὴν Κρήτη*
(ἀπὸ πάνω προσθεμένο:) ... ἄτους
*ἀπὸ τοὺς βράχους*¹⁹ *τοὺς ψηλοὺς ποὺ στένουν τὴ φωλιά τους*
(360 A 4-5)
- (2) *Δὲν εἶναι ἀηδόνη κρητικὸ ποὺ στέρνει τὴ λαλιά του*
ἀπὸ τοὺς βράχους τοὺς ψηλοὺς ὅπ' ἔχει τὴ φωλιά του
(363 A 5-6)
- (3) *Δὲν εἶναι ἀηδόνη κρητικὸ μὲ τὴ γλῶκιά λαλιά του*
πάνω στοὺς βράχους τοὺς ψηλοὺς ποὺ στένει τὴ φωλιά του
(367 A 26-27)
- (4) *Δὲν εἶναι ἀηδόνη κρητικὸ ποὺ σέρνει τὴ λαλιά του*
στοὺς ψηλοὺς βράχους καὶ ἄγριους ὅπ' ἔχει τὴ φωλιά του
(368 B 19-20)

19. Πρῶτη γραφή: πάνω στοὺς βράχους.

- (5) Δέν εἶναι ἀηδόνι κρητικὸ μὲ τῇ γλυκιᾷ λαλιά του
στοὺς ψηλοὺς βράχους κι ἄγριους ποὺ στένει τῇ φωλιά του
(371 A 26-27)
- (6) Δέν εἶναι ἀηδόνι κρητικὸ ποὺ σέρνει τῇ λαλιά του
ἀπὸ ἄγριους βράχους καὶ ψηλοὺς ποὺ στένει τῇ φωλιά του
(375 A 8-9)
- (7) Δέν εἶναι ἀηδόνι κρητικὸ ποὺ σέρνει τῇ λαλιά του
σὲ ψηλοὺς βράχους κι ἄγριους ὅπ' ἔχει τῇ φωλιά του
(379 A 31-32)

Οἱ διαδοχικὲς αὐτὲς παραλλαγές εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες καθὼς μᾶς δείχνουν πῶς ὁ Σολωμὸς σιγὰ σιγὰ κατασταλάζει στὴν τελικὴ μορφή. Αὐτὴ τὴν τελικὴ μορφή, ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπεξεργασία τοῦ ποιήματος²⁰, μᾶς δίνει ὁ Πολυλάς· μόνο ποὺ τὸ *σερني* τοῦ σολωμικοῦ χειρογράφου τὸ διάβασε *περني* καὶ ἔγραψε *παίρνει*. Τὸ *σ* εἶναι γραμμένο (καθαρά, νομίζω) πάνω σὲ ἓνα ἄλλο γράμμα, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως *π*, ἀλλὰ ἴσως *τ* (ὁ Σολωμὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ γράφει μὲ *τ*, δηλ. μὲ τῇ γλυκιᾷ λαλιά του — ὅπως στίς παραλλαγές 3 καὶ 5· ἀλλὰ διόρθωσε ἀμέσως, διέγραψε τὸ *μὲ* καὶ ἔγραψε ἀπὸ πάνω ποὺ, καὶ διόρθωσε τὸ *τ* σὲ *σ*). Ἄλλωστε στίς ἄλλες δύο παραλλαγές 4 καὶ 6 τὸ χειρόγραφο ἔχει ἐπίσης *σερني* μὲ καθαρότητα γραμμένο τὸ σίγμα· ἐνῶ σὲ καμιά ἀπὸ τίς παραλλαγές δὲν ὑπάρχει ἡ γραφή *παίρνει*. Ὁ στίχος πρέπει λοιπὸν νὰ διορθωθεῖ: ποὺ σέρνει τῇ λαλιά του²¹.

Δίνος Πολίτης

20. Βλ. καὶ παραπάνω σ. 221, σημ. 12.

21. Καὶ τίς δύο αὐτὲς γραφές: τῆς βούσης τραγουδάει καὶ ποὺ σέρνει

τῇ λαλιά του, τίς εἰσήγαγα στὴ 2ῃ ἔκδοσιν τῆς Ποιητικῆς Ἀνθολογίας, σ. 41 (βλ. καὶ σημ. σ. 190).